

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱۹

انتهای نامه در کتاب (۱۵، ۱۶، ۱۹)
به شماره ۱۹ نژاده علم و درجه عالی
(۶) مدر

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

۱۹
۱۶
۱۵
۱۴
۱۳
۱۲
۱۱
۱۰
۹
۸
۷
۶
۵
۴
۳
۲
۱

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان:

بررسی تصویر تمدن جدید غربی و ضرورت انتقال آن به ایران از منظر
سیاحان و سفرنامه نویسان ایرانی عصر قاجار

استاد راهنما:

دکتر قباد منصوربخت

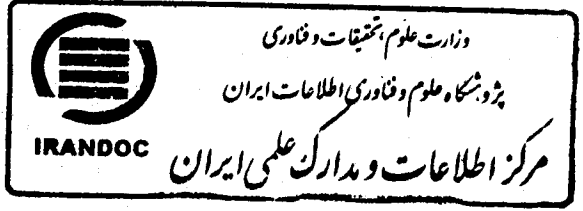
استاد مشاور:

دکتر محمدعلی اکبری

دانشجو:

بهزاد جامه بزرگ

تابستان ۱۳۸۹

۱۴۹۲۹۵

۱۹ / ۱۰ / ۱۳۸۹

تقدیم به

همسرم

و

آوردگان اندیشه صواب

چکیده:

گسترش روز افزون تمدن غرب مواجهه تمدنها و جوامع دیگر را با این تمدن نو ظهور اجتناب ناپذیر میکرد. مواجهه ایرانیان با تمدن جدید و غلبه نظامی، سیاسی، اقتصادی و ... تمدن جدید، تمدن کهن ایرانی را تحت تاثیر خود قرار داد و ایرانیان را وارد شرایط تاریخی جدیدی کرد که می بایست در این شرایط نسبت خود را با تمدن جدید مشخص می کردند. در چنین شرایطی تعدادی از ایرانیان تحت عناوین سفیر، سیاح و یا تاجر موفق به سفر به اروپا و مشاهده تمدن جدید شدند. عده ای از این افراد حاصل مشاهدات خود را در قالب سفرنامه به رشته تحریر درآوردند. این آثار صرف نظر از اینکه درک آنها را از تمدن جدید نشان می داد نخستین دریافته ها و تصورات ایرانیان از تمدن جدید غرب را هم شکل می داد. یافته های این تحقیق بر اساس روش تبیین تفسیری نشان می دهد که غالب این افراد درک ناقص و نادرستی از تمدن جدید حاصل کردند و در حقیقت نتوانستند ایرانیان را از شرایط جدید مطلع کنند.

واژگان کلیدی: سفرنامه نویسان، سفراء، تجار، سیاحان، تمدن جدید غرب، اروپا، ایران دوره قاجار.

فهرست مطالب

مقدمه: طرح تحقیق

- ۱ ..... بیان مسأله
- ۲ ..... ادبیات تحقیق
- ۱۰ ..... پرسش‌های تحقیق
- ۱۰ ..... فرضیه
- ۱۱ ..... روش تحقیق
- ۱۱ ..... موانع تحقیق
- ۱۲ ..... تعریف مفاهیم و اصطلاحات
- ۱۳ ..... نقد منابع و ماخذ
- ۱۴ ..... بخش اول: زمینه‌های آشنایی و برخورد
- ۱۵ ..... فصل اول: تصویری از جامعه ایران مقارن شکل‌گیری تمدن جدید
- ۲۷ ..... فصل دوم: نخستین برخوردها با تمدن جدید غرب و تبعات ناشی از آن برای ایران
- ۴۰ ..... فصل سوم: نخستین تلاش‌ها برای شناخت تمدن جدید غرب
- ۴۷ ..... بخش دوم: بررسی و تحلیل سفرنامه‌ها

فصل اول: سفرکنندگان رسمی و صاحب منصبان و سفیران دولتی ۴۸

۱-حیرت نامه ابوالحسن خان ایلچی(عسرت چهل مرکب) ۴۸

۲-دلیل السفرا محمد هادی علوی شیرازی (گنگ خوابیده) ۵۵

۳-سفرنامه میرزا صالح شیرازی (جنابیت نهادهای نوظهور) ۶۱

۴-سفرنامه خسرو میرزا به پترزبورگ (رساله ای برای آغاز اصلاحات) ۶۹

۵- سفرنامه رضا قلی میرزا نایب الایاله(دریافت های عامیانه شاهزادگان) ۷۶

۶-سفرنامه حسین خان نظام الدوله آجودانباشی(واکنش به آزادی های مدنی) ۸۵

۷-سفرنامه سیف الملک به روسیه(توقف در گزارش های رسمی) ۹۰

۸-مخزن الوقایع، سفرنامه فرخ خان امین الدوله(شوق دیدار تازه ها) ۹۱

۹-سفرنامه عبدالصمد میرزا سالور، عزالدوله(چشمان باز بسته) ۹۶

۱۰-سفرنامه ظهیر الدوله(حسرت ترقی و ترقی وارونه ایرانیان) ۹۸

فصل دوم: سفرنامه های تجار و بازرگانان ۱۰۵

۱-سفرنامه شیکاگو، محمد علی خان معین السلطنه(روایتی از بازار مکاره تجارت غرب) ۱۰۶

۲-سفرنامه ابراهیم صحافی تهرانی(کژ فهمی بر پایه ساده انگاری) ۱۰۸

فصل سوم: سفرنامه های سیاحان و زائران ۱۱۲

۱-سفرنامه های ایرانیان مقیم هندوستان ۱۱۲

الف) تحفة العالم و ذیل التحفه، عبداللطیف خان شوشتری(ادراک غرب از مشرق) ۱۱۳

ب) مسیر طالبی، سفرنامه میرزا ابوطالب خان(تنبه و تذکر اهل اسلام) ۱۱۸

۲-سفرنامه حاج سیاح(دریافت اخلاقی و حسن و قبح تملن جدید) ۱۲۲

۳-سفرنامه حاجی پیرزاده(محک غرب با عیار اخلاق) ۱۲۷

۴-سفرنامه سهام الدوله بجنوردی(روایتی ناقص از دولت نو ساز) ۱۳۲

۵-سفرنامه مکه مهدیقلی خان هدایت(فرصت تاریخی برای ترقی - ترقی ژاپن، توقف

چین) ۱۳۳

۶-سفرنامه های مکه ۱۳۸

الف) سفرنامه فرهاد میرزا معتمدالدوله (تقلیل گزایی تمدن جدید به بی بندوباری

اخلاقی) ۱۲۸

ب) سفرنامه محمد معصوم علی شاه (شکایت از دگرگونی جوامع اسلامی) ۱۳۲

ج) سفرنامه میرزا حسین فرهانی (مغایب جمهوری و تطهیر سلطنت) ۱۳۴

فصل چهارم: سفرنامه های شاهان به فرنگ ۱۴۶

۱- سفرنامه های ناصرالدین شاه به فرنگ (عیش و عشرت شاهانه و خیال انگیزی یورپ)

..... ۱۴۶

۲- سفرنامه های مظفرالدین شاه به فرنگ (کودکی های شاهانه و شهر فرنگ) ۱۵۲

نتیجه گیری ۱۵۶

کتابنامه ۱۵۸

طرح تحقیق

بیان مسئله:

ظهور تمدن غرب دو پیامد را برای مردم عالم در پی داشت: ۱- شکل گیری حرکت هایی از جانب دول غربی برای سلطه و استیلا بر نقاط عالم و شکل گیری رقابت های شدید میان این دول بر سر کسب منابع ثروت و قدرت بیشتر (وجه قهری تمدن غرب) ۲ - شکل گیری علم جدید و تکنیک توأم با آن و رشد و گسترش فزاینده آن - که توانایی پاسخگویی به بسیاری از مسائل را در خود نهفته میدید - به علاوه ایجاد نهادهای مدنی جدید که مناسبات سیاسی و اجتماعی را دستخوش تحولات گسترده کرد و بسیاری از تماشاگران و ناظران را تشنه دستیابی به این دستاوردهای تمدنی کرد (وجه جذبی تمدن غرب)

گسترش روز افزون تمدن غرب مواجهه تمدن ها و جوامع دیگر را با این تمدن نو ظهور اجتناب ناپذیر میکرد. جامعه ایرانی نیز از این امر مستثنی نبود. مرحله نخست آشنایی ایرانیان و برخورد ایشان با تمدن غرب با چشیدن طعم تلخ وجه قهری تمدن غرب و جایی که تکنیک ظهور یافته در این تمدن در قالب فنون نوین نظامی و ابزار ادوات نوین جنگی تجلی پیدا کرده بود، همراه بود. در نتیجه ایران نیز مانند بسیاری از جوامع شرقی ناگزیر از استفاده از محصولات صنایع غربی در حوزه های نظامی و مدنی گردید. اگر چه استفاده از محصولات مذکور، خود سر آغاز ظهور مشکلات متعددی برای جامعه ما بود، اما مسئله به اینجا ختم نشد چرا که مشاهده پیشرفت های علمی، صنعتی و... حیرت زدگی ایرانیان را نسبت به این قدرت نو ظهور دو چندان کرد.

تا بدین جا ایرانیان بواسطه حضور برخی مظاهر و محصولات تمدنی غرب در جامعه خود با این تمدن آشنا شده بودند. با فراهم شدن امکان سفر ایرانیان به اروپا و مشاهده از نزدیک تمدن جدید غرب فصل جدیدی از آشنایی

ایرانیان با تمدن غرب گشوده شد. مشاهده مستقیم تمدن جدید و دستاوردها و محصولات آن علاوه بر اینکه فرایند ورود اطلاعات از جوامع غربی به ایران را گسترش داد، درک و دریافت ایرانیان از شرایط ایجاد شده در غرب را نیز وضوح بیشتری بخشید. ناظران ایرانی تمدن جدید که اینک بواسطه سفر به غرب امکان آشنایی با بسیاری از دستاوردها و جذابیت های جدید غرب نظیر رفاہ، نهادهای مدنی، قانون، پارلمان، علمیه و بسیاری از دستاوردها و اختراعات عظیم تکنولوژیک را به دست آورده بودند، به انجام مقایسه ذهنی میان شرایط جامعه خود و غرب پرداختند و با اشراف به عقب ماندگی جامعه ایران نسبت به جوامع غربی، جستجو برای یافتن راهکارهایی برای تحول در جامعه ایران را آغاز کردند. بنابراین با سوق دادن جامعه ایران به سوی مطلوب خود (تمدن غربی) و بر پایه آگاهی هایی که نخستین ایرانیان از اروپا بدست آوردند و آن را در سفرنامه هایشان منعکس کردند و آنچه که از تمدن غرب و تفکر جدید مقوم آن استنباط کردند در پی ایجاد تغییرات و تحولات در وجوه مختلف اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و ... جامعه خود بودند تا ضمن جبران عقب ماندگی، تمدن جدید را در ایران ساری و جاری سازند. از این رو این تحقیق بر محور بررسی این مسئله شکل می گیرد که سفرنامه نویسان ایرانی که غالباً به عنوان جزئی از نخبگان جامعه ایرانی محسوب می شدند، با عنایت به جایگاه تاریخی ای که در آن قرار داشتند و مسائل و مشکلاتی که در پی مواجهه با لایه هایی از قدرت تمدن جدید غرب برای ایشان بوجود آمده بود، با بدست آوردن فرصت مشاهده جوامع غربی و دستاوردهای آن تا چه حد متوجه شکل گیری تحولات رخ داده در غرب و مسئله ای که جامعه ایران در تقابل با غرب با آن مواجه بود، شدند؟

ادبیات تحقیق:

الف) پایان نامه ها:

۱- تأثیر سفرنامه های دوره قاجاریه بر نثر فارسی/فرنگیس شاهرخی؛ به راهنمایی: جعفر حمیدی.

این رساله در مقطع کارشناسی ارشد رشته ادبیات و علوم انسانی در دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی در سال ۱۳۷۹ دفاع شده است. اساس کار رساله معطوف به بررسی نثر فارسی در دوره قاجاریه و بررسی سبک های نگارش سفرنامه ها در این دوره می باشد. نگارنده این رساله در فصل دوم به معرفی اجمالی برخی

سفرنامه‌های معروف دوران صفویه و قاجاریه پرداخته است. توضیحات وی محدود به نگاه ادبی رساله به سفرنامه های این دوره می شود

۲- سیری در سفرنامه های ایرانی (کتابشناسی توصیفی) // عطامل اردبیلی؛ به راهنمایی: کامران فانی.

این رساله در مقطع کارشناسی ارشد رشته کتابداری و اطلاع رسانی دانشگاه تهران در سال ۱۳۵۵ دفاع شده است. در این رساله در مجموع ۸۸ سفرنامه چایی که قدیمی ترین آن سفرنامه ناصر خسرو و جدیدترین آن سفرنامه احسان نمازی است به طور توصیفی معرفی شده است.

۳- سیری در سفرنامه های عصر قاجار / محمود آیتی؛ به راهنمایی: غلامرضا افراسیابی.

این رساله پایان نامه کارشناسی ارشد رشته جامعه شناسی است که در سال ۱۳۷۴ در دانشگاه شیراز دفاع شده است. تأکید این رساله بر سفرنامه های فرنگیان درباره ایران در دوره قاجاریه می باشد، لذا به بررسی نظر جهانگردان معروف اروپایی در مورد ایران و ویژگی های مردم ایران در دوره قاجاریه پرداخته است. ولی با این حال در فصل دوم اشاراتی به برخی سفرنامه های فارسی این دوره شده است که نگارنده در آن به بررسی سفرنامه حاج سیاح و ناصرالدین شاه به فرنگ پرداخته است و سفرنامه این دو را از جهت اشاراتی که در خصوص فرهنگ، آزادی و دموکراسی کرده اند، مورد مذاقه قرار داده است.

۴- سفرنامه نویسی در ایران (بررسی سفرنامه های ایرانی) // محمد شهری برآبادی.

این رساله در مقطع کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی در سال ۱۳۶۵ در دانشگاه فردوسی مشهد دفاع شده است. (اطلاعات نگارنده از این پایان نامه در همین حد است.)

۵- تحلیل گفتمان سفرنامه های اروپایی دوره مشروطه / امین پروین.

این رساله در مقطع کارشناسی ارشد دانشگاه علم و فرهنگ، در حین جمع آوری اطلاعات مربوط به پایان نامه ها در حال انجام بود و از تاریخ اتمام این رساله اطلاعی در دست نیست.

ب) کتاب ها:

۱- چالش های عصر مدرن در ایران عهد قاجار / محمد علی اکبری

این کتاب مجموعه مقالات نگارنده را در یک مجلد در بر می گیرد. نگارنده در مقاله پنجم این کتاب تحت عنوان "غرب در چشم و دل روشنفکران ایرانی" به تبیین رویکرد روشنفکران ایرانی به غرب در سه دسته: غرب باور، اقتباس و انطباق و رویکرد انتقادی به مدنیت فرنگی، می پردازد مقاله پیش از ورود به این مباحث و در بخش بررسی نخستین تماس ها با غرب اشاراتی به سه سفرنامه متقدم دوره قاجار یعنی: "تحفه العالم و ذیل التحفه" عبداللطیف شوشتری، "حیرت نامه" میرزا ابوالحسن خان ایلچی و "مرآت الاحوال جهان نما" آقا احمد کرمانشاهی می پردازد و به نخستین واکنش ها و دریافت های ایشان نسبت به جنبه هایی از مظاهر تمدن غربی که با آن مواجه شده بودند، اشاره مختصری می کند.

۲- سیری در سفرنامه ها / فؤاد فاروقی

کتاب مذکور تلاشی است جهت بررسی کلیه آثاری که تا زمان انتشار کتاب مذکور تحت عنوان سفرنامه به چاپ رسیده است. در بخش اول کتاب آثار و سفرنامه های خارجیانی که در دوران پیش از صفویه و قاجاریه به ایران سفر کرده اند، مورد اشاره قرار گرفته و در بخش دوم نیز سفرنامه های ایرانیان آورده شده است که یا در داخل ایران به مسافرت پرداخته اند یا اینکه به خارج از مرزهای ایران در دوره های مختلف تاریخ ایران تا تاریخ معاصر سفر کرده اند. در بخش مربوط به بررسی سفرنامه های ایرانیان دوره قاجار، نگارنده جدای از بررسی چندین سفرنامه داخلی این دوره به بررسی سفرنامه های میرزا ابوالحسن خان ایلچی به لندن، سفرنامه میرزا فتح خان گرمرودی، سفرنامه حاجی پیرزاده، سفرنامه ابراهیم صحافی تهرانی، سفرنامه محمد حسن خان اعتمادالسلطنه، سفرنامه سید محمد لشکرنویس نوری و سفرنامه مهدی قلی خان هدایت به خارج از مرزهای ایران، پرداخته است.

نقایصی که در این کار و بویژه در بخش هایی که با این تحقیق دارای مرزهای مشترک می باشد، به چشم می خورد، اول اینکه بررسی سفرنامه ها به علت عدم برخورداری از بینش تاریخی و مسئله محوری، شکل یک معرفی نامه توصیفی سفرنامه ها را به خود گرفته است و نویسنده در حین پرداختن به هریک از سفرنامه ها تنها به آوردن فقراتی پراکنده از سفرنامه ها که از انسجام مشخصی هم برخوردار نیست، اکتفا می کند. فقدان مسئله و عدم جمع آوری داده ها پیرامون سؤال یا سؤالاتی مشخص سبب شده است تا اگر نویسنده در برخی قسمت های کتاب به تطویل یا انتقادی نسبت به سفرنامه ها می پردازد، نتیجه خاصی را در پی نداشته باشد و خواننده را دچار سردرگمی کند.

ثانیاً از آنجا که کتاب چاپ شده تا زمان انتشار خود (۱۳۶۱) را پوشش می دهد، بخش قابل توجهی از سفرنامه ها را که در سال های بعد به چاپ رسیده اند و مطرح شده اند و حاوی نکات ارزشمندی می باشند را در بر نمی گیرد و تنها به سفرنامه هایی که در بالا آورده شد اشاره می کند.

در مجموع این کتاب بیشتر از آنکه یک تحقیق تاریخی باشد، تلاشی است جهت تدوین مجموعه ای که در آن کلیه آثاری که به شکل سفرنامه در مورد ایران و یا توسط ایرانیان در مورد خارج از مرزهای ایران منتشر شده، می باشد.

۳- خاطرات نویسی ایرانیان / برت. گد. فراگنر

در این کتاب نویسنده تلاش دارد تا با بررسی کتب خاطرات به عنوان بخش مهمی از منابع تاریخی ایران ضمن طبقه بندی این کتب خلاصه ای از هر یک را در اختیار مخاطب قرار دهد. فراگنر با بررسی کتب خاطرات از اوایل دوره قاجار تا دوران پهلوی دوم این کتب را به سه دسته اصلی تقسیم می کند: ۱- سفرنامه ها ۲- خود سرگذشت نامه ها و زندگی نامه ها ۳- دفتر خاطرات روزانه و خاطرات از واقعه ای خاص و کتب مربوط به هر دسته را در ذیل این عناوین مورد بررسی قرار می دهد.

در دسته اول که دارای ارتباط مستقیم با این تحقیق می باشد، نگارنده سفرنامه ها را به بخش های فرعی سفرنامه های اماکن زیارتی، سفارت نامه ها و سفرنامه های دوره قاجار، تقسیم می کند و در ذیل این سه دسته به معرفی سفرنامه های میرزا صالح شیرازی، خسرو میرزا حسین فراهانی، علی خان امین الدوله، حاج سیاح، حاجی پیرزاده، مخزن الوقایع حسین بن عبدال... سرابی، حیرت نامه ابوالحسن خان ایلچی، سفرنامه رضا قلی میرزا و میرزا فتح

خان گرمرودی می پردازد و حین اشاراتی به سوابق تاریخی سفرنامه نویسان فوق و شرایط تاریخی انجام سفر، خلاصه ای از هر سفرنامه را در ادامه کار می آورد.

این کتاب علی رغم اینکه در برگزیده توضیحاتی در خصوص سفرنامه های مهم دوره قاجار می باشد ولی از حیث کمیت کامل نیست و بسیاری از سفرنامه ها یا از دید نویسنده پنهان مانده اند یا بی اهمیت تلقی شده اند و در کتاب وی نامی از آن ها برده نمی شود. از طرفی قالب کتاب به گونه ای است که نویسنده تنها به آوردن خلاصه ای از سفرنامه بسنده می کند. به عبارت دیگر محتوای سفرنامه ها و پرداختن به نسبت سفرنامه نویسان ایرانی و شرایطی که در سفر با آن مواجه بودند از حوصله کتاب خارج است و تلاش نویسنده بر این است که توجه مخاطب خود را به خاطرات و سفرنامه ها به عنوان بخش عمده ای از منابع تاریخی جلب نماید. از این رو تحلیل و تفسیر محتوای کتب خاطرات و سفرنامه ها خارج از چارچوب کتاب قرار می گیرد.

۴- سبیر تفکر معاصر / محمد مدد پور.

برخلاف دو کتاب قبلی که قالب سفرنامه نویسی به عنوان سبکی از تاریخ نگاری مدنظر نویسندگانشان بود، این کتاب از حیث بررسی نسبت تاریخی ایرانیان با تمدن جدید غرب و مراحل مواجهه ایرانیان با این تمدن، با این تحقیق دارای نقاط مشترک می باشد. اساس کتاب دربرگیرنده آراء منورالفکران عصر ناصری در خصوص غرب و جامعه ایران است. لذا نویسنده به تفصیل آراء سید جمال الدین اسدآبادی، میرزا ملکم خان ناظم الدوله، میرزا یوسف مستشارالدوله، میرزا آقاخان کرمانی، عبدالرحیم طالبوف تبریزی و فتحعلی آخوندزاده را در این خصوص مورد مذاقه و بررسی و تحلیل قرار می دهد. اما در جلد اول و در فصل سوم از بخش اول، آنجا که به بررسی نخستین برخوردها و زمینه های برقراری ارتباط با غرب در دوره قاجاریه و نخستین واکنش ها به تمدن جدید غرب می پردازد، اشاراتی به سفرنامه "تحفه العالم و ذیل التحفه" شوشتری و "حیرت نامه" میرزا ابوالحسن خان ایلچی و "سیاحت نامه سلطان الواعظین در هند" می پردازد و ضمن نقل فقراتی از این سفرنامه ها واکنش ایشان به تمدن جدید و شرایط نوظهور شکل گرفته در غرب را تبیین می کند.

۵۶- دیباچه ای بر نظریه انحطاط ایران / جواد طباطبایی

مکتب تبریز / جواد طباطبایی

دو کتاب فوق جلد اول و دوم مجموعه ای تحت عنوان کلی "تأملی درباره ایران" را تشکیل می دهد که نویسنده در آن می کوشد تا با تأکید بر تاریخ اندیشه، ضمن بررسی تاریخ دو سده گذشته ایران تکوین نخستین آگاهی های ایرانیان تحت تأثیر تمدن جدید غرب و گذار ایران به دوران جدید را تبیین کند.

طباطبایی در فصل چهارم کتاب "دیباچه ای بر انحطاط ایران" در ذیل فصل سفارت و سفرنامه های ایرانیان به بررسی یکی از مجراهای آگاهی بخش ایرانیان نسبت به ایجاد شرایط جدید در غرب می پردازد و در این راستا نخستین سفرنامه های دوره قاجار را به عرصه نقادی می کشاند. "تحفه العالم و ذیل التحفه" شوشتری، "حیرت نامه" ابوالحسن خان ایلچی، سفرنامه میرزا ابوطالب خان موسوم به "مسیر طالبی" و سفرنامه میرزا صالح شیرازی از جمله آثاری است که در این فصل ضمن نقل بخش هایی از این سفرنامه ها، نویسنده جهت یافتن سؤالات خود به تفسیر اشاره های سفرنامه نویسان ایرانی در خصوص تمدن غرب و تفاوت های آن با جامعه ایران می پردازد و از این طریق عیار آگاهی های نخستین ایرانیانی که با تمدن جدید غرب مواجه شدند، می سنجد.

در کتاب مکتب تبریز نیز طباطبایی فصلی را به این مهم اختصاص داده است. در فصل سوم این کتاب و در ذیل عنوان "آگاهی های نو در سفرنامه های ایرانی" نویسنده به ادامه کوشش نا تمام خود در مجلد قبلی می پردازد و در این راستا به بررسی سفرنامه های خسرومیرزا، رضا قلی میرزا، میرزا فتح خان گرمرویی، مخزن الوقایع، حاجی پیرزاده، ظهیرالدوله و صحافیهای تهرانی با همان رویکرد سابق می پردازد.

طباطبایی با بررسی موشکافانه سفرنامه های مذکوره تفسیر و تحلیل فقرات مهم و قابل تأملی از آگاهی های نو سفرنامه نویسان ایرانی از تمدن جدید غرب می پردازد و در این راستا به نتایج قابل توجهی نیز دست می یابد. اما اولاً وی کلیه سفرنامه های این دوره را مورد بررسی قرار نمی دهد و بخشی از سفرنامه ها خارج از حوزه بررسی وی قرار می گیرد، ثانیاً در بررسی اکثر سفرنامه های پراهمیت این دوره که در این دو مجلد صورت گرفته است، بر اساس مسئله و سؤالات چارچوب تحقیقی که استوار بر پیش فرض های وی مبنی بر انحطاط تاریخ ایران و شکل گیری آگاهی های

نو در میان ایرانیان از قبال مواجهه با غرب است، می باشد که تا حد زیادی با مسئله و سوالاتی که این تحقیق از طریق بررسی همین سفرنامه ها در پی یافتن آن است، متفاوت است.

۷- نخستین رویارویی های اندیشه گران ایران با دو رویه تمدن یورژوازی غرب/

عبدالهادی حایری

این کتاب در دو بخش کلی نوشته شده است. در بخش اول نویسنده تمدن غرب را به دو رویه دانش و کارشناسی و رویه استعماری تقسیم می کند و به بیان جنابیت های رویه نقش و کارشناسی و مضرات و ضربه هایی که رویه استعماری به کشورهای غیر اروپایی وارد کرده است، می پردازد اما در بخش دوم که بخش اصلی این پژوهش را تشکیل می دهد، واکنش ایرانیان در سطوح مختلف به دو رویه تمدنی غرب مورد واکاوی قرار گرفته است. نگارنده ابتدا برخی سفرنامه های نوشته شده توسط نخستین افرادی که در دوره صفویه و قاجاریه و زندیه به غرب سفر کرده و یا در نقاط دیگر با تمدن جدید غرب آشنا شده اند (همانند سفینه سلیمانی و دهن ژوان ایرانی) مورد بررسی قرار می دهد و واکنش های ایشان را به شرایط جدید تبیین می کند و در فصل هفتم از بخش دوم ذیل عنوان "دانش و کارشناسی نوین از دیدگاه اندیشه گران ایران در آغازین سال های اوج دو رویه تمدن یورژوازی غرب"، سفرنامه های "ذیل التحفة و تحفة العالم" شوستری، "حیرت نامه" ابوالحسن خان ایلچی، "سفرنامه و سیاحت نامه سلطان الواعظین در هند" و "مرآت الاحوال" آقا احمد کرمانشاهی را مورد مذاقه و بررسی قرار می دهد و واکنش این سفرنامه نویسان را نسبت به دانش و کارشناسی نوین شکل گرفته در غرب را تحلیل و تفسیر می کند.

از نقاط قوت این پژوهش می توان به بررسی نسخ خطی فراوان از جانب نویسنده آن اشاره کرد که بسیاری از این نسخ خطی تاکنون نیز به چاپ نرسیده است. علاوه بر این حجم بالای منابع دسته اول فارسی، انگلیسی و فرانسوی مورد استفاده این پژوهش از جمله نقاط قوت دیگر این پژوهش قلمداد می شود.

اما فارغ از نقاط قوت اشاره شده در برخی از تحلیل و تفسیرها این پژوهش تاریخی عمق نگاه و بینش تاریخی خود را از دست می دهد به طوری که سایه سیاست زدگی بر روی تطیل و تفسیر های وی سنگینی می کند که این مسأله را می توان از نقاط ضعف این کار محسوب کرد. علاوه بر این در بخش بررسی سفرنامه ها که فصل مشترک این کتاب با تحقیق حاضر می باشد، علی رغم بررسی نسخه های خطی "مرآت الاحوال" و "سفرنامه و

سیاحت نامه سلطان الواعظین درهند"، بسیاری دیگر آثار از این دست در این کتاب به آن ها پرداخته نمی شود که این آثار یا از نظر نویسنده حائز اهمیت نبوده و یا به علت اینکه خارج از حوصله و قلمرو پژوهش بوده، به آن ها پرداخته نشده است.

ج) مقاله‌ها:

- نخستین دریافتهای ایرانیان از تمدن جدید و تاثیر نظری و عملی آن در الگوی نوسازی

امیر کبیر / قباد منصوربخت

نگارنده در این مقاله در پی آن است تا با بررسی نخستین سفرنامه‌های ایرانیان دوره قاجار (تا پیش از انتصاب امیر کبیر به صدارت) که از طریق سفر به اروپا با تمدن جدید غرب و دستاوردهای آن آشنایی حاصل کردند، تاثیرات عملی و نظری یافته ها مشاهدات ایشان را بر الگوی نوسازی امیرکبیر که کلیه اقدامات وی بر این اساس شکل می‌گرفت را تبیین کند. نگارنده این مقاله در این راستا و با استفاده از روش تبیین تفسیری به واکاوی و تحلیل سفرنامه‌های حیرت‌نامه میرزا ابوالحسن خان ایلچی ، دلیل‌السفرا محمد هادی علوی شیرازی، سفرنامه میرزا صالح شیرازی، سفرنامه میرزا فتح‌خان گرمرودی و سفرنامه خسرومیرزا می‌پردازد و در نهایت به نقش سفرنامه خسرومیرزا در شکل‌گیری آگاهی‌های امیر کبیر در ایجاد و تبعیت از الگویی برای نوسازی جامعه ایران اشاره می‌کند.

این مقاله علی‌رغم برخورداری از نقاط مشترک فرولان با این رساله در بررسی سفرنامه‌ها ، بنا بر اقتضای موضوع مقاله تنها به بررسی پنج سفرنامه دوره قاجار می‌پردازد و باقی سفرنامه‌های این دوره موضوع بحث این مقاله نیست.

پرسش‌های تحقیق:

پرسش‌های اصلی:

۱- با توجه به این که سیاحان ایرانی در اروپا نخستین تصاویر و آگاهی‌های مربوط به تمدن جدید را در ایران انتشار دادند و به این واسطه ذهنیت گروهی از نخبگان ایرانی از تمدن جدید را شکل دادند؛ پرسش اصلی این رساله به نحوه ادراک سیاحان ایرانی از کلیت فرهنگ و تمدن جدید و رابطه میان اجزای آن اختصاص دارد. به بیان واضح‌تر پرسش کلیدی رساله حاضر این است که سیاحان ایرانی چه درکی از کلیت فرهنگ و تمدن جدید اروپایی و نسبت میان اجزا آن با یکدیگر و در کل داشتند؟

۲- با توجه به اینکه سیاحان ایرانی با مشاهده فرهنگ و تمدن جوامع غربی و فاصله جوامع شرقی با آنها، ضرورت تغییرات را در جامعه خود دریافتند، در تبیین عقلانی ضرورت تغییرات تا کجا پیش رفتند؟

پرسش‌های فرعی:

۱- سفرنامه نویسان ایرانی فاصله موجود میان جامعه خود و تمدن جدید غربی را به چه صورت ارزیابی می‌کردند؟

۲- با توجه به اعتقاد و باورناظران ایرانی تمدن جدید در انجام تغییرات در جامعه ایرانی و لزوم ورود بسیاری از اجزاء و مظاهر تمدن غرب به جامعه ایران، در این راستا تا چه حد به لوازم و فرایند تغییرات توجه شد؟

فرضیه تحقیق:

سیاحان و سفرنامه نویسان ایرانی علی‌رغم اینکه این فرصت برایشان حاصل شد که تمدن جدید غرب را از نزدیک مشاهده کنند، ادراکشان در لایه‌های سطحی و ظاهری تمدن جدید متوقف ماند و پرسش جدی در این زمینه

طرح نشد و از این رو ناتوانی در کشف ارتباط میان عوامل اصلی و سازنده تمدن جدید سبب شد تا سیاحان و سفرنامه نویسان ایرانی در دریافت خود از تمدن غرب مظاهر تمدن را با بنیان های تمدن خلط کنند و در نتیجه درک ناقص و نادرستی از تمدن جدید حاصل گردد. که این درک ناقص اولاً همچون مانعی سیاحان و سفرنامه نویسان ایرانی را نسبت به ارائه تبیین عقلانی از ضرورت تغییرات در جامعه ایران ناتوان می کرد. ثانیاً سبب می شد تا ایشان در انتقال تمدن جدید به ایران به صرف اراده و تصمیم اکتفا کرده و نسبت به لوازم و فرآیند مورد نیاز جهت تحقق این امر بی توجه باشند. ضمن اینکه سفرنامه نویسان ایرانی علی رغم مشاهده و درک فاصله موجود میان جامعه خود و جوامع غربی، دستاوردهای تمدن غربی را ناشی از پیشرفت طولی جوامع غربی نسبت به جوامع دیگر می دانستند لذا تشخیص تفاوت بنیانی پدیده های شکل گرفته در تمدن غرب و فهم بنیان های تمدنی غرب و به تبع آن اهمیت ایجاد بنیان های مزبور در جامعه ایران، از منظر ایشان مغفول واقع شد.

روش تحقیق:

روش این تحقیق تاریخی است. جمع آوری داده ها در این تحقیق از طریق اسناد و منابع باقی مانده و داده های اطلاعاتی موجود در دسترس می باشد. تحلیل داده ها نیز در این تحقیق به صورت کیفی می باشد. به عبارت دیگر در این تحقیق اطلاعات جمع آوری شده در قالب تبیین ارائه خواهد شد. ولی از آنجا که تبیین به سبب توجه صرف به مسائل بیرونی به تنهایی قادر به آشکار ساختن روابط میان عناصر مورد نظر نیست، جهت توضیح دریافت های درونی مورد نظر این تحقیق، از تبیین تفسیری استفاده خواهد شد.

موانع تحقیق:

منابعی که این تحقیق می توانست به بررسی آن ها بپردازد در سه دسته: ۱- سفرنامه های چاپ شده ۲- خاطرات ۳- نسخ خطی سفرنامه ها و خاطرات، قرار می گیرد ولی از آنجا که این تحقیق همچون بسیاری از تحقیقات، دچار به معضل محدودیت زمانی شد لذا با توجه به این مسئله تنها دسته اول از منابع یعنی سفرنامه های چاپ شده،

مورد استفاده قرار گرفت و دو دسته دیگر علی رغم وجود مطالب و اطلاعات مرتبط با تحقیق، چشم پوشی شد. ضمن اینکه اولاً پرداختن به کلیه آثار و منابع موجود در این زمینه از حوصله یک رساله کارشناسی ارشد خارج بود ثانیاً جمع آوری کلیه منابع موجود در ارتباط با سفرنامه نویسی با توجه به پراکندگی این منابع در کتابخانه های شخصی و کتابخانه های مختلف داخل و خارج از کشور اگر غیر ممکن نباشد بسیار دشوار می نماید. با این تفاسیر در حد امکان کلیه آثار شناخته شده و مطرح در محافل آکادمیک و تاریخی در این حوزه جمع آوری شد و در رساله مورد مذاقه و بررسی قرار گرفتند، هرچند که احتمال جا افتادن برخی از سفرنامه ها علی رغم تلاش های صورت گرفته دور از تصور نمی باشد.

تعریف مفاهیم و اصطلاحات:

تمدن: تمدن معانی متفاوتی دارد آنچه که در اینجا مد نظر قرار گرفته است. مجموعه دستاوردهای مادی و انسانی در عرصه کشاورزی، صنعت شهر سازی، معماری و نهادهای اجرایی و سیاسی است که در جریان تلاش های جوامع بشری در طی تاریخ به منظور پاسخگویی به مسائل زیستی انسانی به معنای اعم (زیستی، اجتماعی ...) به وجود آمده است.

تمدن جدید: منظور تمدنی است که پایه های آن از اواخر قرن پانزدهم میلادی به تدریج شکل گرفت و با ظهور رنسانس از سرعت بیشتری برخوردار گشت. این تمدن نهادهای جدیدی به وجود آورد که در تمدن های قدیم بی سابقه بودند مثل علم، تکنولوژی ماشینی، تولید و مصرف انبوه، شهرنشینی، تحرک جغرافیایی، قدرت تسلط بر جهان، نظام های سیاسی مبتنی بر قانون و مشارکت، تفکیک قوا، استعمار.

سفرنامه نویسان: منظور گروه هایی از طیف های مختلف جامعه ایران است که به منظور دستیابی به هدفی خاص یا صرف سیاحت به اروپا یا ممالکی که جوهری از تمدن جدید غرب در آن جاری شده بود، سفر کردند و حاصل مشاهدات خویش را در قالب سفرنامه به نگارش درآوردند.

دریافت: منظور از دریافت؛ فهمی است که افراد پس از روبرو شدن با موجودات مختلف و مشاهده حسی از امور بدست می آورند و بر اساس معنای موجود، دلالت های مختلف آن، علل و دلایل پیدایش آن را توضیح می دهند. به عبارت دیگر منظور تفسیر بخش های غیر قابل مشاهده موجودات قابل مشاهده است.

نقد منابع و ملخذ:

با توجه به این که این تحقیق عمدتاً از جنس تحلیل اندیشه است، منابع این رساله از جنبه اطلاعات حاوی آن مورد نقد و ارزیابی قرار نمی گیرند و این محتوای اندیشه است که در طول تحقیق مورد نقد قرار می گیرد.

طبقه بندی منابع این تحقیق به سبب رویکرد محتواگرایانه و نقد اندیشه تحقیق، با مشکل مواجه بود لذا طبقه بندی انجام شده منابع با توجه به وجه غالب سفرنامه ها و پایگاه اجتماعی و سیاسی سفرنامه نویسان صورت گرفت لذا سفرنامه ها به چهار دسته ۱- سفرنامه شاهان قاجار ۲- سفرکنندگان رسمی و صاحب منصبان و سفیران دولتی ۳- سفرنامه سیاحان و زائران ۴- سفرنامه تجار و بازرگانان تقسیم شد. از آن جا که ممکن بود فرد یا افرادی از سفرنامه نویسان به لحاظ پایگاه اجتماعی و سیاسی قابلیت قرار گرفتن در بیش از یک طبقه را داشته باشد، معیار طبقه بندی پایگاه اجتماعی و سیاسی سفرنامه نویسان در حین سفر و تحریر سفرنامه منظور نظر قرار گرفت ولی با این وجود لازم به اشاره است که این تقسیم بندی اعتباری است و در راستای طبقه بندی منابع نمی توان به طور مطلق عمل کرد.*

* در طرح این تحقیق مدخل، ضرورت تحقیق، هدف تحقیق، قلمرو تحقیق و سامان تحقیق نیز موجود بود که به صلاحدید گروه تاریخ حذف گردید.